

PÅL GIHLE

FRÅ GAMMALT

Festskrift
i anledning Pål Gihles
70 års dag 21. februar 1978

TOTEN HISTORIELAG
TOTENS BOKHANDEL

Sats og trykk: Oppland-Trykk, Gjøvik 1978
Papir: 115 g Euroart fra Borregaard
Fargeklisjeer: A/S Klisjekunst, Bergen
Øvrig reproduksjonsarbeid utført i trykkeriet
Bokbinderarbeid er utført av Berges Bokindustri A/S, Gjøvik
Fotografiet på omslagets bakside er ved Toten Museum
Fotografiet på s. 11 er ved Totens/Raufoss Blad

Redaksjonskomite:
John Aage Gjestrum, Einar Hermanrud, Bjørn Østby

Layout og billedredaksjon: John Aage Gjestrum

© Toten Historielag, 2846 Boverbru 1978
I kommisjon hos: Totens Bokhandel, 2850 Lena

ISBN 82-90002-20-3 (hb.)
ISBN 82-90002-21-1 (skb.)

*Fotografiet på omslagets forside:
Bondehaugen på Gile, den største og eneste av de mange gravhaugene
der som har gammelt navn. Haugen er bygget over en bergknaus og
har tre mindre gravhauger ved foten. I forgrunnen er potetfårer og
en ardkar. Arden var brukt bare i potetåkeren i nyere tid, men før
var den brukt istedet for plog da de både korsardet og muldet ned
såkornet med den. Arden kan sees på som symbolet på det gamle
jordbruket på Toten. Foto: Toten Museum.*

Innhold:

Forord	7
<i>TIL PAL</i>	
Aksel Napstad: Vår konservator	10
Tabula Gratulatoria	11
<i>AV PAL</i>	
Elghornshakken fra Alfstad	21
Gilefunnet	25
En gammel håndkvern	37
Mariatavlens helgener i Balke kirke	43
Hoff kirke	49
Dyste kirke	95
Mester Torbiørns ørtuglag	106
Primstaven fra Toten	119
Gjøasagnet historisk belyst	127
Aftenselskap i prestegården	137
Hovsvangen og tingstuen der	144
Viselagmann Schmidts kirkestol	147
Bruk av bork til taktekking	151
Tradisjoner	160
Gamle og nye juleskikker	174
Mat og selskap	187
Gardgutten Hans	202
Poteten — Totens drue?	204
Utvandring fra Toten	218
Arne Amundgård: Pål Gihles kulturhistoriske forfatterskap En bibliografisk oversikt	229
Kilde- og litteraturhenvisninger	232
Artikler som har vært publisert tidligere	237

Så klaget da fru Leffelman til generalmajor Reichwein og biskop Hersleb. Brevet til biskopen er datert La 22. juli 1733. Av dette ser en at fruene tok feil angående kirkestolens historie. Hun sier nemlig at det var fogden Bendix Jørgensen på Rognstad som først eide stolen, og da major Leffelman fikk fogdens datter til ekte, fikk han med henne både garden La og stolen i kirken. Men Bendix Jørgensen var død allerede 1676, så han hadde ikke noe med stolen ihvertfall. Så kommer et hjertesukk: «. . . jeg stachels gamle Enke med mine børn er ej allene berøvet dend beqvemmelighed vi udi samme stoel havde til at sidde udi kirken, mens end ogsaa saa got som aldeles udeluket fra at kunde være udi Guds huus for der at gjøre vores devotion, da der ikke nu er nogen stoel af den beskaffenhed at den min stand kand være anstændig.»

Hun kunne nok kanskje trenge seg inn hos andre i deres stoler, sier hun, men finner det ikke riktig at de som har retten må vike plass for henne, skjønt de gjør det av imøtekommenhet.

Så ber hun biskopen befale kanselliråd Nernst eller hans kone (før har hun titulert henne frue) å levere kirkestolen tilbake uten opphold, eller også at hun måtte bli tillatt å finne seg en annen stol.

Biskopen kunne ikke gjøre noe ved saken. Der fantes ikke den minste opplysning om «stolestæderne» i Totens kirke, og saken måtte overlates til stiftets rettsindige øvrighet.

En hører ikke mer om saken. Juridisk sett hadde nok kanselliråd fogd Nernst sitt på det tørre. Og øvrigheten var forøvrig sorenskriver Christian Sommerfelt der som sagt var Nernst svigerfar. Begge disse embetsmenn var ikke helt populære på den tid. Stattholderen hadde nemlig da satt igang undersøkelser av klager mot dem fra bygdefoll: som var forurettet. De fortsatte dog i sine embeter.

Bruk av bork til taktekking

At man i eldre tider tekket hus med bork er kjent, men lite omtalt i litteratur vedrørende bygningsteknikk og almennings- og skogbrukshistorie. Jeg har samlet en del opplysninger fra Toten om denne saken og er kommet til at det var især granbork som ble brukt. Toten hadde lite furuskog, og det er ingen tvil om at granbork egner seg bedre til formålet enn furubork gjør.

Merker etter borkeflåing

Inne i gamle hus med tømmervegger ser en lett om tømmeret er sevjebarket eller øksebarket. Etter barking med øks kan det sitte igjen borkeremser og stokken har ofte sår etter øksehugg. Sevjebarking foretas i sevjetida, da kan borken flåes av og stokken får en hel og glatt yte. Ved å dekke sevjebarket tømmer med granbar, tørker det sakte og sprekker lite, kvaen tyter ut i yta og fyller småsprekkene. Mens innervegger av sevjebarket tømmer holder seg fint, er yttervegger mindre motstandsdyktige mot vær og vind. Når det likevel ble hugget mye bygningstømmer i sevjetida, var det blant annet gjort for å kunne nytte borken til taktekking.

Med lette hugg rundt stokken ble borken først kuttet i en bestemt lengde, så drog en økseeggen gjennom borken langsmed stokken, siden var det bare å flå ut fra dette skåret, helst med en riktig kvasset staurstubb. Best var selvsagt kvistfrie stammer, men noe kvist tåltes. Borkestykkene ble lagt i press og ble til flate, lange borkeplater, men av forskjellig bredde etter som stokken var grov til.

På sevjebarket tømmer i gamle hus kan en finne merker etter huggene rundt stokken, de viser at borken var tatt i ca. 3 alens lengder, som var takborklengden.

Tak og tekke

Taket kunne være bare åser lagt så tett som mulig, eller troved på åser. Troved var rajer, fjøler eller halvkløvninger.

Tømmeret er sevjebarket, merkene etter borkeflåingen er krittet opp for fotografering. Fra grønstabburet på Gile. Foto: Toten Museum.

Borken ble lagt med utsida opp og slik som vi legger flis, passelig omlegg og annen hver fæl (rekke) begynner fra samme kant. De la 10—12 lag på hverandre, forteller forstmannen Johann Georg von Langen i 1739. Det måtte bli et ganske tykt lag, og bare ca. $\frac{1}{4}$ alen av hver bork ble da synlig. For å få tekket like tykt ved mønet og nederst på taket, som på takflaten forøvrig, kan det tenkes at noen borker ble lagt tversover. Borkeplatene ble bøyd over mønet etter at de først var forsiktig bløytt.

Den øverste delen av taket var alltid svakest, da borken der tørket først, ble sprø og smuldret opp. Nedover holdt den seg mere rå og varte lenger. I gamle synsforretninger ser en derfor anmerket om borketak at de må *mønes* med ny bork.

Antagelig ble borkeplatene festet med trenagler i den øverste ende. Men for å holde det tykke borkelaget nedåt og på plass, måtte noe legges oppå. Dette kunne være steiner, på tak som var flåe nok til det, ellers ble brukt farved. Farveden var halvkløvninger eller også rajer lagt opp og ned med passe mellomrom og festet på en eller annen måte øverst og nederst. A legge jord eller torv på bork var ikke

brukt, den råtnet fort nok likevel. Borketak var ikke så holdbare som spontak.

Hva gamle skrifter forteller om bork og borketak

De eldste opptegnelser jeg kjenner om bork, er i et utskrift fra mester Torbjørns lovbook. Mester Torbjørn Olson var sogneprest på Toten fra 1534 eller 35 til sin død i 1577. (Under hans bilde i Hoff kirke står feil årstall). Hans lovbook hadde mange interessante opptegnelser om det som den gang var kalt ørtuglag, nå heter det laje, hvilket vil si den arbeidsmengde en mann eller kvinne kunne utføre på en dag. I vår tid har vi ordet akkord som har omtrent samme betydning.

Mester Torbjørn kom neppe med noe nytt her, det var heller generasjoners erfaring han noterte etter hvert som han fikk det fortalt. Lovboken er visstnok borte, men tre utskrifter som ble tatt i 1573 er kjent. Deichmanske Bibliotek i Oslo har et av utskriftene, der det står: «Item thre Kløffuer Barch at flaa och 30 Barck i huer Kløff, Huer Barck tre økseschaft lang, och huer økseschaft en Norsch Alne, ørtuglaug.» (Likeså tre kløver bork å flå og 30 borker i hver kløv, hver bork tre økseschaft lang og hvert økseschaft en norsk alen (er et) ørtuglag).

Som vi skal se ble takbork alltid målt i kløver, altså fraktet de den fra skogen på kløvhester, den beste transportmåte sommerstid. Antallet 30 borker pr. kløv var fordelt med halve vekten på hver side av hesten. Det er sannsynlig at borkeplatene ble bundet sammen med taug og hengt på kløvsalen.

Det alenmålet mester Torbjørn hadde på kirkeveggen på Hoff kirke var antagelig 55.1 cm. Ellers er en norsk alen, en stikke, beregnet til 55.3 cm. Den sjællandske alen som ble påbudt i 1541 og gjaldt til 1683, var 63.25 cm, senere var lengden 62.75 cm.

Never ble målt etter vekt, mester Torbjørn sier: «Item I schippd Neffuer at flaae er ørtuglaug». (Likeså et skip-pund never å flå er (et) ørtuglaug. Et skip-pund var på den tid ca. 180 kg, senere var det ca. 160 kg. Det kan nevnes at garden As på Toten svarte neverskyld til Stange kirke.

I tingbøkene fra Toten finnes mange opplysninger om borkeflåing. Når det het bork, var det granbork til taktekking. Noe bork trengtes nok til garving, men det var

lite i forhold til mengdene med takbork. En skulle tro det ble nok garvebork av skadde takborker og av de som hadde mange kvisthull. Flådde noen bork bare til garving, het det hubork. Den ble tørket og slått i småbiter, ved salg ble den målt i tønner (sekker).

På forsommeren 1679 hadde Jørgen Kvem flådd fem kløver bork, Peder Berg fire kløver og Jens Halvorsrud 16 kløver av tømmer de hadde hugget til husbygging. Jon Pedersen stanset arbeidet og stevnet dem for retten, da han mente de åvirket i privat skog. I følge dom 8. juli 1690 fant lagretten at de hadde åvirket i almenningen, og det hadde de rett til.

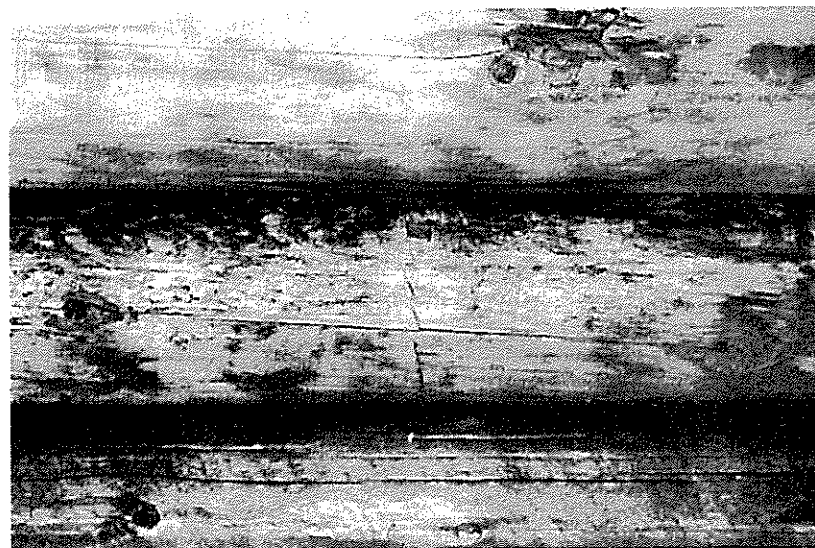
I 1680 var det strid mellom Nettum og Fårlund om sameieskogen, saken var for retten 27. september samme år. At tømmerhugging og borkeflåing ofte hørte sammen, går fram av følgende i rettsreferatet: «hugget och floet bork udi Nettums schauff» — «hand hugde, brente Sveen och førde borken hiemb» — «tok sig nøtte med bork och tømmer» — «hans fader hugde tømmer och floede bork» — «den døchtigste bork — och tømmer schauff befindes ødelagt».

Ved skyldsetting av Frodalen den 8. og 9. juli 1720 ble utvist et særskilt skogstykke ved Gaupåsen til borkeskog og bråteland for garden. Det var nødvendig å ha skog til «å borke i» som de sa.

Forstmennene Johann Georg og Franz Philip von Langen som tok opp skogmatrikkel over Toten i 1739, forteller om skogenes tilstand at «der er å se mange hundre skrellede trær som har stått i sin beste vekst. Borken er brukt til tekking på hus, det blir lagt 10—12 lag på hverandre». (Forfatterens oversettelse fra tysk).

Holzførster Ole Winge som arbeidet under det yngre Generalforsamt (1760—1771) fikk den 22. september 1762 beskjed fra Generalforstamtet at når det var flådd bork av stående trær, tjente det ikke til noe å arrestere borken, men heller finne gjerningsmannen og med vitner påvise det utførte, for så å trekke utøveren til ansvar.

Winge hadde like forut klaget til Generalforstamtet over at folk i hans distrikt, Hadeland og Toten, flådde bork og stettet i almenningene. Ved stetting tok de en borklengde av stående trær. Han skriver at folk ville ikke holde opp «med den for skoven saa skadelige Borck Flaading og Stætning, som udover alt her er *betydeligt til tag og tæcke*, hvor-

Del av en tømmervegg, den midterste stokken har de huggene som er merker etter borkeflåing. Foto: Toten Museum.

ved skoven udi mit heele District er nær ved undergang, vel er Spon noget som sigter til Skovens ruin, men den er dog varig i 20 til 30 aar, derimod den første ikkuns kan vare bare i 10 aar.» Det er mulig at Winge så noe mørkt på saken.

Amtmann Christian Sommerfelt sier i sine «Efterretninger angaaende Christians Amt» (1790): «Takene er adskillige slag: 1) av granbark eller furubark, som er de sletteste og for skogene skadeligste. 2) av bark bedækket med spon av gran eller furu. 3) av næver (det er den yterste bjerkebark) belagt med jord eller små sten. 4) av sagbord. 5) av skifersten. 6) av teglsten.

Sommerfelt kjente til at bork ble flådd av trær på rot, som dermed måtte tørke. Men tørrgran var gjævt til brensel og kom til nytte.

Odelstakster og andre besiktigelser der hus er beskrevet, gir ofte opplysninger om tak og tekke.

En åbodstakst på Gile den 18. oktober 1698 forteller blant annet: På den store stuehusbygning ville den halve part av taket forbedres med tre lagter nye spon, taksert for tre riksdaler.

Målstuen passerte ved makt unntatt mønet på taket måtte

tekkes med tre kløver bork, det ville koste to ort. Taket på bryggerhuset skulle også mønes med tre kløver bork, det samme var tilfelle med stallen.

Den søndre låve var udyktig, den måtte bygges av nytt, 16 tylfter tømmer. «Borch til at underdrage Taget med, 16 Kløver — to riksdaler. Spon som ligger på den gamle lade, passer til dend nye ladis Techning, at oplegge Borch og Spon med Troved og farved to riksdaler.» (Dette er den type tak som Sommerfelt nevner i punkt 2.)

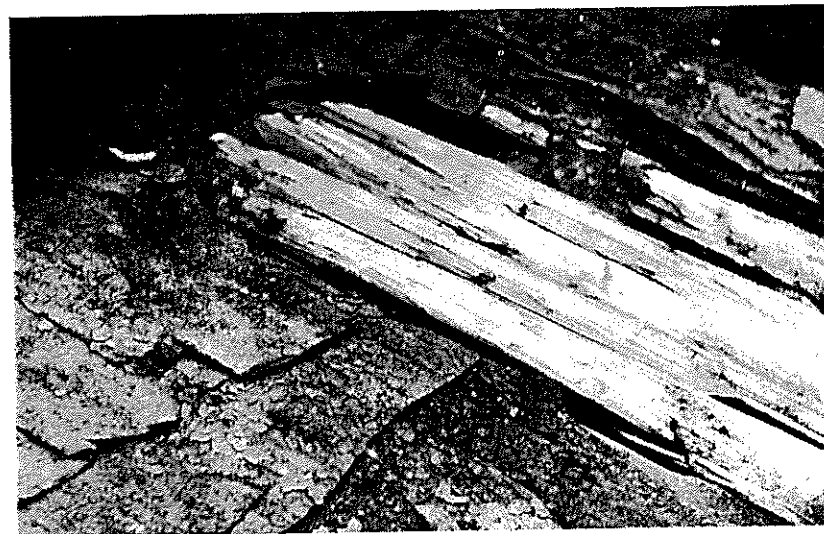
Den 19. juli 1708 var det ny takst på Gile. Leilendingen hadde forsømt vedlikeholdet, så nå krevdes 19 kløver bork fordelt på flere hus. Det fantes en del ny bork på garden, av den gamle kunne bare noen få borker nyttes. De hus som fremdeles hadde borketak, var en liten stall, en sval og mjølkebu, bryggerhuset, svinhuset, badstuen og den søndre lyu.

Fra en takst på garden Raufoss den 24. oktober 1720 nevnes at halmskytuen ved låven måtte tekkes med fire kløver bork, sauffjøset med 10 kløver. Både stuebygning og fjøs skulle bygges nytt, og tekket er ikke nevnt.

Da fogd Schultz hadde kjøpt garden Breili, fikk han på grunn av odelssøksmål taksert garden 29. oktober og 4. desember 1804. Garden hadde to husmannsplasser, Breilistranda og Stensrud. På begge disse var alle hus tekket med bork. Tre lyuer hadde også borketak, mens badstuen og en gammel stuebygning på garden var tekket med never og jord, hovedbygningen med bord og stallen med spon.

Brannforsikringstakster etter 1846 for «Rigets almindelige Brandindretning» gir meget gode opplysninger om hus og gardsanlegg. På Toten var teglverk i drift fra ca. 1770, og etter hvert som eierne bekostet nye tak med teglstein, ble husene forsikret. Men en del spontekte hus fantes det ennå i 1846, og på Søndre Fårlund var ei lyu tekt med «Bark og Steen». Her var lagt på naturstein i stedet for farved. Gardens øvrige hus var tegltekt. Ved omtakst i 1856 sto lyua med borketaket i like god stand.

Det yngste dokument jeg kjenner som forteller om tekking med bork, er regnskapsbøker på Gile. Her finner jeg også at i året 1800 hadde Peder Gihle kjøpt to tønner hubork av Peder Nygardsetsæter, 1 ort og 16 skilling pr. tønne. I årsoppgjøret for 1850 med husmann Anders Kultom står det at han hadde hugget og kjørt 15 tylfter tømmer til ny seterlyu, av tømmeret hadde han flådd 25 kløver bork til stør-

Fra taket på Nordre Jørstad. Her sees de store borkeflakene som øverst til venstre bøyer seg over mønet, noe av underlaget, troveden, er avdekket.
Foto: De Sandvigske Samlinger.

huset og gjort i stand 70 farved-rajer. Peder Gilehagen var med og tekket størhuset, tekkingen tok tre dager.

Dette huset ble revet i 1865, og det nye fikk bordtak og teglstein. Lyua fikk bordtak og flis. I denne lyua vises fremdeles merkene fint og tydelig etter Anders Kultoms borkeflåing, ca. 3 alen mellom hvert merke, og jeg tror nok at lajet på 30 borker i hver kløv hadde holdt seg. Kr. Østberg skriver 1918: «Dagslajen i borkeflaaing (ogsaa flekking) har i Torpen holdt sig, slik som det anførte ørtuglag, like til vor tid». Det anførte ørtuglag var mester Torbjørns.

Disse eksempler skulle vise at på Toten var granbork brukt i stor utstrekning til taktekking. I eldre tider var den brukt på både store og små hus, i nyere tid på de mindre, lengst var tekkemåten brukt på seterhusene. Men i skogen har huggerne flådd granbork til tekking på gapahytter (kvilehytter) like opp i våre dager.

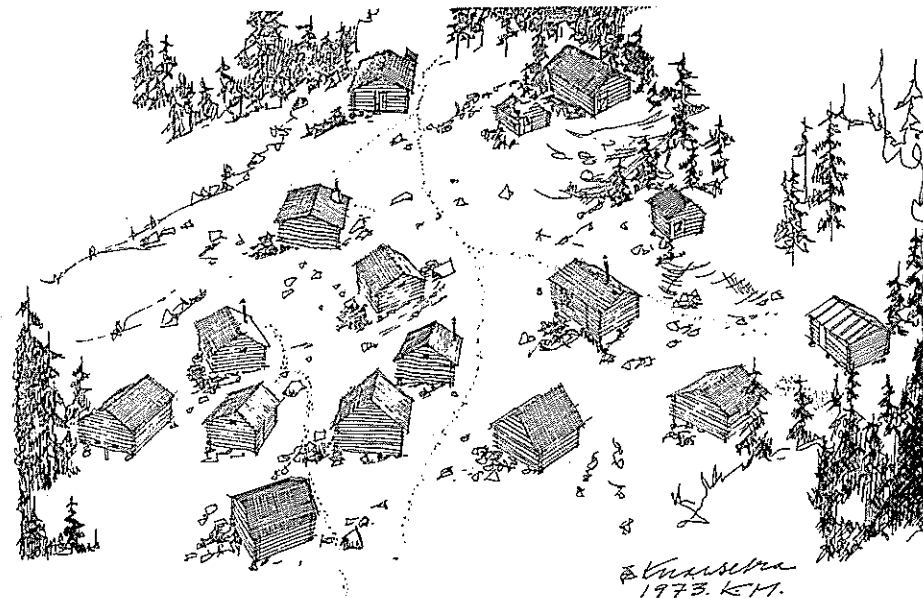
Den meste bork ble hentet fra almenningen, og det er klart at granbork var en verdifull del av almenningsretten, mer verdifull enn man hittil har vært oppmerksom på. At bork ble brukt til taktekking også i andre distrikter er sikkert, her skal nevnes to eksempler.

På garden Nordre Jørstad i Fåberg ble i 1971 revet et kjøttbur. Førstekonservator Leif Løchen ved De Sandvigske Samlinger sto for arbeidet og alt ble fotografert og beskrevet. Under teglsteinstaket fant man da et torvtak på never og under neveren var det store plater granbork lagt med utsida opp. Fra først av hadde altså huset hatt borketak.

På Knaisetra i Hurdal fantes borketak til ut i 1920-åra. Ruth Knaiengen fortalte (januar 1976) at hun stelte på Knaisetra fra 1918. Fjøsene hadde da granborktak som måtte bøtes. Til bøtinga ble flådd bork av stående trær, borkeflakene ble brettet ut og noen steiner lagt oppå. Taket var sunt ved mønet og her ble borken bøyd over. Det gikk an med fersk bork, tørr bork derimot måtte dynkes dagen før den skulle brukes. Hvor mange lag det var lagt på hverandre var hun ikke sikker på, men bare godt og vel et kvart ($\frac{1}{4}$ alen) av hver bork var synlig. Oppå tekket lå rajer opp og ned, ordet farved-rajere var kjent. Rajene fra hver side krysset hverandre parvis over mønet, og oppi kryssene lå en stokk. Ole Knaiengen fortalte at nederst på taket var også en stokk, den var lagt tversover rajene og var holdt fast med tennarkroker, sjølvokste kroker av gran.

Fra taket på Nordre Jørstad i Fåberg. Torv og never er fjernet, og en ser borkeplatene på mønet. Foto: De Sandvigske Samlinger.

Fra Knaisetrene i Hurdal 1973. Ihvertfall ett av fjøsene her hadde borketak som ble reparert så sent som i 1918. Tegning: Kjeld Magnussen.